

The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century (VII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar Bizans İktisat Tarihi), ed. Angeliki E. Laiou, Washington, D. C., 2002, ISBN 0-88402-288-9, III cilt, X+1205.

Baş editörlüğünü Harvard Üniversitesi Bizans tarihi profesörü, Dumbarton Oaks'ın eski müdürü, Atina Akademisi üyesi Angeliki E. Laiou'nun, bilim heyetini Charalambos Bouras, Cé-cile Morrisson, Constantine Pitsakis ve eserin yayınlamasından önce vefat etmiş olan Nicolas Oikonomides'in yaptığı çalışma Yunan Merkez Bankası, Yunan Bankalar Birliği'nin sponsorluğunda ve Yunan Ulusal Bankası Kültür Kurumu'nun desteği ile Atina'da Yunanca, Washington'da da İngilizce olarak aynı anda basılmış.

Eserin yazılmasındaki amaç, VII. yüzyıldan XV. yüzyılın ortasına kadar Bizans ekonomisini bir bütün olarak çalışmaktır. Her ne kadar Bizans ekonomisini değişik açılardan inceleyen pek çok iyi eserin olmasına rağmen konuya global bir açıdan bakan müstakil ve bütünsel bir çalışma bulunmamaktadır. Ancak bu amaca yönelik olarak Michael F. Hendy'nin *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300-1450* (Cambridge, 1985) ve Paris'de 1989-91 yılları arasında iki cilt halinde yayımlanan *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin* adlı eseri de zikretmek gerekir.

"VII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar Bizans İktisat Tarihi" adı altında yayımlanan bu eserde dikkat çeken unsurlardan birisi, IV, V ve VI. yüzyılları kapsayan üç asrın protobyzantine adı ile adlandırılmasıdır. VII ve XV. yüzyıllardaki Bizans ekonomisini bir bütün olarak ortaya koymak için imparatorluğun demografik yapısı, şehir ve taşra ekonomisinin yapılanması ve organizasyonu, tüketim, yatırım, kredi mekanizmaları, fiyatlar, alış veriş usulleri, dahili ve uluslararası ticaret, paranın basımı ve dolaşımı, mahalli olaylar, özel mülk edinme, devletin ekonomik meselelerde uyguladığı kanunlar, iktisat fikri ve Bizans ekonomisinin ortaçağ Akdeniz dünyasındaki yerini belirleme çabaları da bu eserin dikkat çeken unsurlarıdır. Çalışma diğer Bizans ekonomi tarihi denemelerinden kullandığı metodoloji açısından da farklılıklar göstermektedir. Eser, daha önceki çalışmaların bir sentezi olarak düşünülmüş ve bazı bölümleri bu şekilde gerçekleştirilmiş olmasına rağmen pek çok bölümü yeni konuları orijinal kaynaklara dayanarak incelemektedir. Diğer bir farklılık ise, yazılı kaynakların yetersiz kaldığı şehir ekonomisi gibi konularda arkeolojik araştırmaya sonuçlarının elde mevcut olan datalarla birleştirilerek yeni çözümler önerebilmesidir. Son olarak Bizans iktisat faaliyetlerinin uygulamalardan olduğu kadar ekonomi ile ilgili kanunlardan da etkilendiğinin tespit edilerek hukuk tarihi çalışmalarına verdiği önemdir.

Üç cilt ve altı bölümden oluşan ve 1205 sayfalık bir hacime ulaşan eserde değişik yazarlar tarafından kaleme alınan 51 makale yer almaktadır. İçindekiler ve önsözden sonra giriş bölümünde çalışmanın editörü A. Laiou'nun "Bizans iktisat tarihini yazmak" ve "Muhtasar [Bizans] siyasi tarih" adlı makaleleri yer alıyor. "Üretim teknikleri, ulaşım, kaynaklar ve tabii çevre" başlığını taşıyan birinci bölümde 9 makale yer alıyor. Bunlar Bernard Geyer "Tarla ve Bahçe kullanımının gelişiminde fiziksel unsurlar"; A. E. Laiou "İnsan kaynakları"; Anna Avramea "IV-XV. yüzyıllar arası kara ve deniz ulaşımı"; George Makris "Gemiler"; Anthony Bryer "Tarımsal Üretim Araçları: kas ve aletler"; Klaus-Peter Matschke "Madencilik"; Maria K. Papatthanassiou "Metalurji ve metal işçilik teknikleri"; Jean-Pierre Sodini "VII-XV. yüzyıllar arasında Bizans'ta mer-

mer ve taş işçiliği"; Anna Muthesius "Dokuma tezgahları ve ipek tekstil üretiminin teknik safhaları ve temel yöntemleri" adlı makalelerdir. "VI. yüzyıl, arkaplan" ismini taşıyan ikinci bölümü sadece iki makale oluşturuyor. Bunun nedeni de çalışmanın başlangıç noktası olarak VII. yüzyılı almasından kaynaklanıyor. VI. yüzyıl bu başlangıcın alt yapısı olarak düşünülmüş. Cécile Morrisson ve Jean-Pierre Sodini "VI. yüzyıl - ekonomi yüzyılı" ve özel alan çalışması şeklindeki James Rusell'in "Anamur" adlı makaleleri ile bölüm sınırlandırılmıştır.

Üçüncü bölüm "Üretimin yapısı, organizasyonu ve gelişimi" ana başlığından oluşuyor. Bölüm, tarım, şehir ekonomisi ve özel alan çalışmaları alt başlıklarına ayrılmış. Tarım alt başlığında Jacques Lefort'un "VII - XII. yüzyıllar arası taşra ekonomisi"; A. E. Laiou'nun "XIII - XV. yüzyıllar arası tarım ekonomisi" ve Pierre Toubert'in "Bizans ve Akdeniz tarım uygarlığı" adlı üç makale ile birinci cilt sona eriyor. İkinci cilt, üçüncü bölümün ikinci alt başlığı olan "Şehir ekonomisi" ismi ile başlıyor. Bu alt başlıkta yer alan 9 makaleyi Gilbert Dagron "VII - XII. yüzyıllar arası şehir ekonomisi"; Klaus-Peter Matschke "Geç dönem Bizans şehir ekonomisi (XIII - XIV. yüzyıl); Charalambos Bouras "VIII - XV. yüzyıllar arası Bizans şehrinin durumu"; Paul Magdalino "Ortaçağ İstanbul'u çevrenin imarı ve şehrin gelişimi"; Charalambos Bouras "Ustabasilar, ustalar ve Bizans'ta inşaat faaliyetleri"; Anthony Cutler "Sanatsal Endüstriler"; Nicolas Oikonomides "Yazım malzemeleri, belgeler ve kitaplar"; Véronique François ve Jean-Michel Spieser "Bizans'ta çömlek ve cam"; Christopher Entwistle'nin "Bizans ağırlık ölçüleri" oluşturuyor. Üçüncü bölümün son alt başlığı olan özel alan çalışmalarında İstanbul dışında Bizans ekonomisinde yer tutan 8 yerleşim birimi ile ilgili çalışmalar yer alıyor. Bunlar, Clive Foss ve Ayer Scott'un "Sart"; Kalus Rheidt "Bergama şehir ekonomisi"; Aspasia Louvi-Kizi "Teb"; Maria Kazanaki - Lappa "Ortaçağ Atina'sı"; G. D. R. Sanders "Korintos"; Vasso Penna'nın "976 yılından 1204 yılına kadar Korintos'da paranın dolaşımı"; Anne Bortoli ve Michel Kazanski "Kerson (Sivastopol - Akyar) ve bölgesi"; İvan Jordanov "Preslav (Eski İstanbulluk)"; Konstantin Dochev'in "VI. - XIV. yüzyıllar arasında Tırnova (Veliko Tırново)" makaleleridir.

İkinci cilt, "Pazarlar, ticaret ve alış verişi" başlığını taşıyan dördüncü bölümle sona eriyor. Bu bölümde de A. E. Laiou'nun "İktisadi ve gayri-iktisadi alış verişi" ve "VII. ve XII. yüzyıllarda ticaret ve alış verişi" adlı makalelerin yanısıra Klaus Peter - Matschke "XIII. ve XIV. yüzyıllarda ticaret, alış verişi, pazarlar ve para"; John Day'in "Ortaçağ'da Doğu Akdeniz (Levant) ticareti" ve Cécile Morrisson ve Jean - Claude Cheynet'in "Bizans dünyasında fiyatlar ve ücretler" başlıklı çalışmalarını da yer alıyor. Ayrıca "Özel konular" alt başlığı ile Harris Kalligas'ın "VII. ve XV. yüzyıllar arasında Monemvasia" ve Jr. Frederick van Doorninck'in "Bizans gemi batıkları" adlı makaleler ile bölüm tamamlanıyor.

Üçüncü cilt, "Devlet ve iktisadi kurumlar" diye adlandırılan beşinci bölümle başlamaktadır. Bu bölümün ilk üç makalesini Cécile Morrisson'un "Bizans parası: darp ve dolaşım"; John Day'in "Doğu ve batıdaki parasal mekanizmalar dair bir açıklama"; Nicolas Oikonomides'in "Ekonomide Bizans devletinin rolü" çalışmaları oluşturuyor. "Ekonominin yasal görünüşü" adlı alt başlıkta Eleutheria Papagianni'nin "Kiliseye ait mülk sorunlarında yasal kurumlar ve uygulamalar", "Bizans'ta rüçhan hakkı" ve "Sosyal sınıfa dair ekonomik faaliyetlerde Bizans kanunları" çalışmalarını Demetrios Gofas'ın "Bizans faiz kanunu" ve Olga Maridaki-Karatz'a'nın "Ticaret finansmanının hukuki halleri" adlı makaleleri takip ediyor. Çalışmanın son ve altıncı bölümü olan "Bizans ekonomisinin genel özellikleri" A. E. Laiou'nun "İktisadi düşünce ve ideoloji" ve "Bizans ekonomisine genel bir bakış" makaleleri eseri tamamlıyor. Çalışma, kısaltmalar listesi, Eric McGreer, Chrysavgi Koutsikou ve Platon Petridis'in hazırladığı konu indeksi, Stamatina McGrath'ın düzenlediği genel dizin ve görsel sayfalar açıklaması ile bitiyor.

Bizans ekonomi tarihi ile ilgili üstünde fikir birliğine ulaşılamayan pek çok nokta bulunmakla birlikte yazarların bu eserde birleştikleri konular da vardır. Her şeyden önce kronolojik olarak Bizans ekonomisi bir ortaçağ ekonomisidir ve tek bir sistemden oluşmamıştır. Ekonomik faktörler ve üretim gücünün artması ya da azalması onun karma bir ekonomi uygulamasına neden olmuştur. Bu ekonomide devlet yönlendirici, koruyucu, müdahaleci serbest piyasa unsurlarını düzenleyici, sınırlayıcı rolleri ile büyük payı tutarken girişimci daha küçük yer almıştır. Ekonomi olgusunun temel unsuru tarım olmuştur. Ayrıca çoğalan ya da azalan nüfusun ekonominin büyümesinde veya küçülmesinde oynadığı role göre devlet yeni politikalar takip etmiştir. Coğrafi olarak ise, Bizans İmparatorluğu büyük ölçüde Doğu Akdeniz dünyasının bir parçasıdır. Bu bölgede iklim ve toprak ürünün belirlenmesinde çok önemli olmuştur. Buna ilaveten bölgenin fiziksel şartları çok kültürlü ve çok aktiviteli bir ortamın oluşmasına katkıda bulunmuştur. Köyün ve mülkiyetin paylaşılması bu bölgede tarihi tecrübelerle sağlanmıştır. Deniz kıyılarında koloni şeklindeki ticari yerleşim birimleri de ürünün nakledilmesinde ve bölgede iletişimin kurulmasında önemli rol oynamışlardır.

Bizans ekonomisinin gelişimi temelde dört zaman dilimi içinde takip edilebilir. Bu dönemlerden ilki, VII. yüzyıldan IX. yüzyılın başına kadarki süreyi kapsayan dönemdir. VII. yüzyılın başında Bizans kendini ekonomik, politik ve demografik olarak tam bir krizin içinde bulmuştur. Krizin ana sebebi büyük ölçüde VI. yüzyılın ikinci yarısında çıkan vebadan ve onun demografisi yok edici etkisinden kaynaklanıyordu. Zengin bölgelerin bir kısmı kaybolurken kalanlar da sürekliliği fiili bir saldırının altında idiler. Vebadan dolayı ortaya çıkan askeri kriz, Slav, Avar, Pers ve nihayet Arap saldırılarına karşı direnç imkanını zayıflatıyordu. Kriz, VIII. yüzyılın bitiminde sona erdi. Kriz esnasında azalan işçi sayısı üretimin düşmesine neden oldu. Şehirler toplaksal olarak küçülürken nüfus bakımından azaldılar. Para dolaşımı eyaletlerde azaldı. 660 yılından IX. yüzyılın başına kadar bronz paranın dolaşımı taşrada hemen hemen yok gibi idi. Bunu önlemek için ordu yeniden yapılanırken 769 yılına kadar büyük ölçüde aynı olarak toplanan verginin oranı bu tarihten sonra nakde dönüştürüldü.

Bu dönemde İstanbul, nüfusunun azalmasına rağmen bölgesel ve uluslararası ticaret merkezi olma özelliğini devam ettirdi. Eyaletlerde ise, Selanik, Efes, Venedik, Sivastopol ve Mesembria ve Monemvasia gibi merkezler de bu rolü oynadılar. Harici faktörlerin iyileşmesi ve genişlemesi ile ekonominin krizi yenmesine izin veren değişimler ve dirençler de vardı. Bunlardan ilki, XI. yüzyıla kadar ekonomide devam edecek olan devletin uyum sağlayıcı tutumuydu. Bu bağlamda devlet tarım alanlarında ekonominin yeniden yapılanmasını kabul ederek bunu destekledi. İşçi eksikliğinin etkilerini mirasal kira sözleşmelerinin önemini artırarak azalttı. Taşrada devlet memurlarına maaşların nakit olarak ödenmesi para dolaşımını hızlandırdı. 769 yılından sonra vergilerin peşin olarak ödenmesi emri verildi. VIII ve IX. yüzyıllarda da bakır paranın yaygınlaştırılması para sistemine esneklik kazandırdı. Devlet, ticarete uyguladığı adalet düşüncesiyle sosyal anlaşmazlıkları azaltmayı amaçlayan bir politika takip etti.

Krizi aşmada uygulanan diğer bir metot ise, ekonomik faaliyetlerde devletin bir kontrol mekanizması kurması ve hububat ve ipek gibi bazı ürünlerde monopol oluşturmasıdır. Ayrıca bu yüzyıllarda her şeyin çok daha küçük olduğunu da vurgulamak gerekir yani şehirler, limanlar ve gemiler küçüldü. Bu da ticareti azalttı. 820 yılı yeni bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Çünkü VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren nüfus artışına bağlı olarak tarım üretiminde bir artış gözlenmeye başladı. I. Nikephoros döneminde de yeniden yapılandırılan mali sistem buna katkıda bulundu. Bu yapılanma sonucu ekonomide olduğu gibi siyasette de başarılı sonuçlar elde edildi.

Bizans iktisadi tarihinin ikinci aşamasını IX. yüzyılın başından XII. yüzyılın sonuna kadar devam eden büyüme dönemi oluşturur. Burada vurgulanması gereken nokta Bizans ekonomisinin Batı Avrupa'dan çok daha önce büyüme safhasına girmesidir. Tarıma dayalı ortaçağ ekonomilerinde nüfus artışının üretimi artırdığı bilinmektedir. Bizans, bu dönemde bu süreci yaşamıştır. IX. yüzyılın ortalarından itibaren artan tahıl fiyatları toprak fiyatları ile paralel seyretti. Üretim artışı, ticarete devletin asayişe verdiği destek IX. ve X. yüzyıllar boyunca devam etti.

İstanbul, bölgesel ve bölgelerarası önemini kaybetmeksizin uluslararası ticaretin büyük an-trepo olarak fonksiyonunu sürdürdü. Surların içinde yoğunlaşan zenginliği sayesinde ve mali sistemdeki etkilerinden dolayı devlet ekonomisi ile bütünleyici bir rol oynadı. Eyalet şehirleri de zenginleşmeye başladı. Profesyonel tüccarlar görülmeye başladı. Hububat ve ipek gibi önemli mallar imparatorluğun müdahalesine tabi idiler. İpek üretimi büyük ölçüde imparatorluk atö-lyelerinde gerçekleştiriliyordu. İstanbul'a zahirenin tedarikinin garanti altına alınması, aşırı ve düzensiz fiyat değişikliklerinden kaçınmanın yollarını devlet aradı. Bu tüccarların azami düzey-deki karlarını olduğu kadar esnaf üretiminin de bazı kısımlarda düzenlenmesi manasına geli-yordu. Ayrıca aşırı üretimden kaynaklanan ucuz satışlar öncesi aristokrasiden gelen bazı nakit engellemelerine karşı da devlet tedbir aldı. Devlet öncelikli olarak köylü nüfustan vergi kaynak-larını sağlıyordu. Bundan dolayı küçük köylüyü korumaya ve geniş müklerin yayılmasına mani olmaya çalıştı. Altın olarak vergi toplayan devlet bürokratların maaşlarını ve diğer harcamalarını da altın olarak ödedi. Böylece devlet sadece paranın darbını değil tedavüldeki paranın miktarını da belirledi. Paranın bakırdan gümüşe, gümüşten altına dönüşmesi faydalı idi, sonuçta ekonomide tedrici bir refah ve gelişme dönemine girildi.

Devletin ekonomideki bu dengeleyici düşüncesi, X. yüzyılda büyük ölçüde güven verici idi. II. Basil, imparatorluğa kattığı yeni toprakları eski sahipleri içinde örgüledi. Makedon haneda-nına mensup imparatorlar, toprakların şahısların elinde toplanmasını engelleyici bir politika takip ettiler. Tarım ekonomisinin büyümesini sağlayan zengin köylü ve zengin aristokratların yatırımlarını toprağa yapmalarını teşvik ettiler. Bu da sosyal durumun statükosunu kuvvetlendirir-ken hızlı büyümeyi de engelledi. Bununla birlikte XI. ve XII. yüzyılda gelen hızlı büyüme X. yüzyıl boyunca inşa edilen ekonomik sistem üstünde yükseldi. Bundan daha önemlisi, ekonomi yeni dönemin ihtiyaçlarına kendini adapte edebildi. Taşra ekonomisi yeni şartlara karşılık vere-rek kar için yeni fırsatlar oluşturdu. Bizans ekonomisi bu yüzyıllardaki esnekliği sayesinde Ak-deniz'in genel zenginliğinin Batı Avrupa pazarlarına açılmasının yarattığı yeni şartlardan da yararlandı.

Bizans iktisat tarihi yazımı son yıllarda daha önceki tarih yazımının aksine XI. ve XII. yüz-yılları ekonominin büyüme yüzyılları olarak kabul etmektedir. Daha önceki tarihçiler XI. yüzyılın sonunda alınan askeri yenilgiler ve XII. yüzyıldaki toprak kayıplarına bakarak siyasi ve askeri çöküntünün ekonomik çöküntü ile paralel gittiğini düşünmüşlerdi. Oysa, son zamanlarda Bi-zans tarihçileri arasında Bizans devletinin bu dönemini gelişen Akdeniz dünyası içinde görme eğilimi vardır. Nihayet şimdi tarihçiler geçmişte olumsuz olarak düşündükleri gelişmelere farklı bir gözle bakmaktadırlar. Bu siyasi olaylar için olduğu gibi ekonomik olaylar için de geçerlidir. Örneğin, bir zamanlar bir krizin sonucu olarak görülen aşırı devalüasyon ve çöküşün işareti ola-rak düşünülen büyük mülkler bugün ekonomik büyümenin bir unsuru olarak görülüyor.

XI. ve XII. yüzyıl boyunca Bizans ekonomisinin pek çok sektöründe hızlı büyüme yaşandı. Sürekli nüfus artışı, aşırı şehirleşme, bütün sektörlerde üretim artışı, hem lüks malların üretimleri hem de ortadüzy pazarları olduğu kadar geniş tüketici kitleleri için münferit tüketici mal-ları imal eden ve üreten çok sayıda şehir merkezinin ortaya çıkması bu dönemin karakteristik özellikleridir. Bazı teknik yenilikler de bu üretim artışını etkilemiştir. Ayrıca serbest pazar me-

kanizmaları bu dönemde daha önceden hiç görülmediği kadar aktif rol oynamıştır. XI ve XII. yüzyıllarda buğdayın yanısıra çavdar ve yulaf gibi yeni ürünlerin artışı da gözlemlenmektedir. X. yüzyıldan itibaren görülen su değirmenleri XI. ve XII. yüzyılda yaygınlaşmıştır. Bu gelişmelerin daha önce tarım yapılamayan topraklarda uygulanması bu dönemde Doğu Akdeniz'in genel bir fenomenidir. Hem köylüler hem de toprak sahipleri yeni tarım alanlarının açılmasında yer aldılar. Tarım sektöründeki büyüme, özel mülklerin sayısında artışa neden oldu ve XII. yüzyılda bunlar çoğunluğu teşkil eder duruma geldiler. Bu da karlı üretimi doğurdu. Mülkiyet sistemi içinde toprağı kullanan ve üreten küçük birimler ortaya çıktı. Devletin rolü ise, mal sahiplerine pronoiya bahsetmek ve imparatorluk ailesinin üyelerine toprak bağışlamak şeklinde oldu. Şehirlerin yekünü sayıca ve büyüklük bakımından XII. yüzyılda arttı ve tüm imparatorluğa yayıldı. Alış veriş hacmi arttı. Kimi şehirler bazı ürünlerin merkezi oldu. Teknik buluşlar seri üretimi arttırdı. Örneğin, çömlek ve seramik üretimi değişik stillerde Korintos'dan Sivastopol'a kadar yapıldı. Cam üretimi ise, İstanbul, Korintos, Sart ve Tırnova'da gerçekleştirildi. İpekte ise, 1000 yıldan beri el tezgahlarında var olan teknik yenilenecek yaygınlaştırıldı. Teb, Korintos, küçük bir ada olan Andros ipek kumaş merkezi olarak XII. ve XIII. yüzyıllarda İstanbul'un yanında yer aldılar. Teb'deki ipek üretimi Atina'da ipek kumaş boya üretimine geçiş sağladı. Orta ve aristokrat sınıfta ipek tüketimine karşı talep arttı, Bizanslı ve İtalyan tüccarlar ipeği imparatorluk içinde Mısır'da ve Bauda sattılar. Serbest pazar çerçevesinde gelişen ticaret XI ve XII. yüzyıllarda İstanbul'da zengin, güçlü büyük tüccarların ve bankerlerin çıkmasını sağladı. Eyaletlerdeki ticari canlılık uluslararası pazarlara yansdı. İtalyan tüccarla Bizans'lı meslektaşları arasında rekabet yaşandı. Ancak Bizans topraklarında ölen yabancı tüccarların mallarına el konulması uluslararası ticaret yapan yabancı tüccarların sayı ve gücünü azalttı. XI. yüzyılın sonunda nakit para sıkıntısı da yaşanmıştı, bu da siyasi ve askeri felaketlerin bir sonucu idi, hazine harcamalarının artması nakit para stokunu azaltmıştır. Fakat hem para politikası hem de mali sistem I. Aleksios tarafından ıslah edilmiştir.

XI. ve XII. yüzyıl fiyat hareketleri konusunda fazla bilgi bulunmamakla birlikte tahıl ve toprak fiyatlarında artış olduğu malumdur. Hammaddede fiyatlarında da artış gözlemlenmiştir. Faiz oranları ise, Justinianus döneminden beri aynı kalmıştır. XI. ve XII. yüzyılda zımni olarak oranı arttıysa da gerçekte aynı kalmıştır. Borçlu biris için % 85'e kadar faiz artışına izin verildiğini Justinianus kanunlarından biliyoruz. VI. yüzyılda oran genelde % 38 olarak görülür. Ancak gerçek faiz oranının % 6'dan % 8,33'e yükseldiğini hatırlatmak gerekir. Şunu da bilmeliyiz ki XI ve XII. yüzyıllar boyunca sadece tüketime yönelik değil üretim içinde borçlanmaya gidilmiştir. IX - XII. yüzyıllar arasındaki gelişmeler için son olarak Bizans ekonomisinin üretken olduğunu ve buda yaşanan ekonomik süreçle benzerlik gösterdiğini söyleyebiliriz.

Bizans ekonomisinin üçüncü aşamasını "kayıp yüzyıl" olarak nitelendirilen XIII. asır oluşturur. Bu dönem gerçekte 1340 yılına kadar uzanır. Dönemin genel özelliği XIII. yüzyılda Batı Avrupa ekonomileri gelişme gösterirken Bizans ekonomisine düzensizlik olgusunun hakim olmasıdır. Gerçekten de 1204 Haçlı seferinden 1261 yılına kadar Bizans ekonomisinin ne olduğunu söylemek çok zordur. Bu dönem Bizans çalışmaları İznik üstünde yoğunlaşıyor. Ancak Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan'da ve Latinlerin elinde de bir zamanlar Bizans toprağı olmuş olan devletler mevcuttur. XIII ve XIV. yüzyıllar boyunca bölgede ticaret önemli bir rol oynamıştır ve İtalyanların eline geçmiştir. Venedik ve Cenova elde ettikleri imtiyazlarla ticarete hakim olarak Bizans üstünde siyasi ve ticari rekabete giriştiler. XIII. yüzyılda da nüfus artışına paralel olarak üretim artışı devam etti. İmparatorluğun İznik'e çekilmesi tarımsal üretimi artırdı. Fakat tarıma yeni toprak alanları açma faaliyeti bu yüzyılda yavaşladı ve nihayet verimi düşük toprakların terk edilmesi süreci başladı. XIV. yüzyılın başındaki fiyat artışları bu olgunun bir sonucu idi. Latin işgaline uğrayan İstanbul'daki saray bağlantılı sanayi çöktü. Buna karşılık Sart ve İznik'de

üretim artışı gözlemlendi. Laskarilerin hakimiyetinde çömlek ve cam üretimi görüldü. Korintos ve Atina'da ise bu ürünlerin üretimi sona erdi. Genel olarak İtalyanların hakim olduğu ticaret sisteminde XIV. yüzyılda pek çok şehir çökme safhasına girdi. Korintos'daki cam sanayinin yerini Venedik cam edüstrisinin ürünleri aldı. İstanbul'da ipek üretimi sona ererken Latin hakimiyeti altındaki Teb ve Andros gibi yerlerde üretim devam etti. Hatta Venedik kontrolündeki Eğriboz gibi yerlere de yayıldı. Bu yüzyılın karakteristik özelliği tekdüze ucuz batı mallarının daha önceki Bizans topraklarındaki pazarlarda görülmeye başlaması ve XIV. yüzyılda bu eğilimin çok önemli boyutlara ulaşmasıdır. Bizans ekonomisi bir bütün olarak genişleyen pazardan faydalanamadı. XIII. yüzyılda Batı Avrupa ülkelerinin ekonomik gelişmelerinde önemli farklılıklar vardır. Özellikle deniz devletlerinin gelişme oranları dikkat çekicidir. Bizans ise bu gelişime seyirci kalmıştır. Bu nedenlerden dolayı XIII. yüzyıl bir bütün olarak Bizans ekonomisi için "kayıp yüzyıl" olarak tanımlanır. Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki, ekonomik büyüme devam ediyordu ve toplum genel olarak XIII. yüzyılın sonunda ve belki de daha sonra daha zengindir. Politik bütün ile ekonomik yapıyı birbirinden ayırmak gerekir. Hatta nüfus artışı 1340'ların başına kadar devam etti. Tarımda ve taşra ekonomisinde düzen görüldü. XIV. yüzyılın ilk yarısında köylü toplumunda iyileşme görüldü. Sürelebilir toprakların oranında öküzün toprak sahiplerinin elinde bulunmasının bir sonucu olarak büyük mülkiyetler genişledi. Karın azalması demografik faktörlerden kaynaklanmış olabilir. Zaten tarımsal ürünlerin pazarlardaki etkisinin azalması hem Bizans şehirleri hem de uluslararası pazarlar için geçerli idi. Toprak sahibi ile köylü arasında angarya, yevmiyeli ve ortakçı tarzında işletmeler ağırlıkta idi.

İtalyan deniz devletleri büyük para kaynakları ve pazarları ile Bizans ekonomisinde avantajlı oldular. Palaiologos'lar döneminde köylü üzerindeki vergi artırıldı, ancak devlet bundan yeterince yararlanamadı. İlk iki Palaiologos zamanında İtalyanlara imtiyazlar verildi. Sonuçta Bizans İmparatorluğu ve Doğu Akdeniz pazarları liberalleşti ve bundan tüccarlar, özellikle de İtalyanlar yarar sağladı. Sonuç olarak XIII. yüzyılın ikinci yarısında ve XIV. yüzyılın ilk yarısında Bizans ekonomisi sadece iç dinamikleri ile hırpalanmamış, aynı zamanda diğer devletlerin ekonomileriyle de etkisizleştirilmiş ve her taraftan kısıp içerisine alınmıştır.

1340'lardan XV. yüzyılın ortasına kadar devam eden ve Bizans iktisat tarihinin son periyodunu oluşturan dönem "son kriz" olarak adlandırılır. "Kayıp yüzyılın" şartları nüfus ve tarım, devleti katastrofik bir şekilde etkiliyordu. Sürekli bölgesel savaşlar, marjinal topraklarda büyüme sürecini tamamlayan köylülerin gücünün azalması, tüm Avrupa'yı saran veba, Osmanlı yaylıışı ve son olarak da Doğu Akdeniz ticaretinin yeniden yapılanma süreci Bizans'ta kesin çöküşü yarattı. Üstelik yüzyılın ortasında Moğol barışının sona ermesi İstanbul'un ekonomik önemini azaltırken Memlûkluların doğu lüks ticaret mallarının çıkışı için daha güvenli ve daha karlı olması, Asya yollarından ticaret merkezlerine ve kuzeye bağlı ticarete de Bizans'ın etkisini azalttı. Venedik ve Ceneviz arasındaki daimi savaşlar ve rekabet, uluslararası ticareti tehlikeye soktu ve Bizans'ı olumsuz bir şekilde etkiledi. Bu yüzyılda Avrupa ekonomilerindeki çöküş genel olarak nüfusun azalmasından kaynaklanıyordu. Batı Avrupa'da olduğu gibi Bizans'ta nüfusun azalması kişi başına düşen gelirin artmasını, para kaynaklarının birkaç kişinin elinde toplanmasını, işe bağlı olarak kiralardan düşmesine ve gelirin tarım işçileri ile köylüler lehine yeniden dağıtımına yol açıyordu. Gerçekte ise, Bizans topraklarında bu etkilerden bazıları görülmüştür. Kaynaklar çok zengin birkaç kişinin elinde ya da bazı manastırların mülklerinde toplanmıştır. Yüksek bireysel kazançlar ve fırsatlar uluslararası düzeyde olmuştur. Toprak ucuzlanmış, emek kaba kuvvetle elde edilmiştir. Bizans topraklarında siyasi ve askeri olaylar aşırı derecede güvensizlik ortamı yaratmış ve kaynaklar tükenmiştir. Çok üst düzeyde makamları tutan ve para birikimleri bulunan bazı Bizanslı yetkililer, yatuımlarını İtalya'da yapmayı tercih etmişlerdir. Zayıflamış ve gücünü yitirmiş devletin krizden çıkması için her hangi bir umut kalmamıştır.

Bizans İmparatorluğu bir zamanlar zenginliğin ve lüksün bir imajı olarak algılanıyordu. Örneğin, VII. Konstantin sarayı gümüş lambalar, altın işlemeli parlak perdeler, zengin halılarla dekore edilmiş ve içindeki memurların ipekten ve altın nakış işlemeli elbiseler giymiş olarak tasvir ediyor. Lutprandis, 940 yılında İstanbul'a yaptığı seyahatinde imparatorluk sarayındaki altın kaplı mekanik tahtlardan, ötüşen kuşlardan, kükreyen arslanlardan ve ziyaretçilerin arz odasına huzura gelmelerinden önce tahtı yukarıya kaldıran makinanın ihtişamından şaşakalmıştır. I. Manuel Komnenos ise, Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan için bir resepsyon düzenlemiştir. Taht odası çok görkemli bir şekilde döşenmişti ve imparatorun kendisi altın, inci, değerli taşlar ile müzeyyen bir şekilde sultana yeteri kadar imparatorun büyüklüğüne inandırmıştı. IX. Konstantin Monomachos ise, halifeye hediye olarak 500.000 altın sikke göndermişti ki bu 2.2 ton ağırlık yapıyordu. I. Manuel de, hususi olarak Sicilya'ya yaptığı gezide 8 ton ağırlığa ulaşan 2.160.000 sikke harcamıştı. 1204 yılında İstanbul'un Haçlılar tarafından yağmalanmasından sonra bu ölçüde Bizans ihtişamından bahsedilmez.

Eser, Bizans iktisat tarihi alanında şu ana kadar yapılmış en kapsamlı çalışmadır. Yazarları arasında N. Oikonomides, A. E. Laiou, Anna Avramea, J. Lefort, A. Bryer, J. P. Cheynet gibi Bizans tarih yazımında haklı şöhret kazanmış bilimadamlarının bulunması eserin değerini daha da artırıyor. Ayrıca arkeoloji, hukuk, tarih ve iktisat gibi bilimlerin interdisipliner çalışmasıyla orijinal makaleler yeni bilgiler sunuyor. Ancak sanıyorum ki, eserin en önemli yanı, Bizans İmparatorluğunun Anadolu toprakları üzerinde Selçuklu, Balkan toprakları üstünde de Osmanlı İmparatorluğunu kuran Türklerin, Bizans iktisat tarihini bu çalışmada ayrıntılı olarak bulabilecek olmasıdır. Eser, tarihçilerin yanısıra arkeologların, hukukçuların, sanat tarihçilerin ve tarih sevenlerin de ilgisini çekecek niteliktedir.

LEVENT KAYAPINAR

